

Antoni hr. Ostrowski (1782-1845)

Jan Antoni Rawita-Ostrowski herbu Rawicz urodził się 27 maja 1782 r. w Warszawie. Był najstarszym synem Tomasza Ostrowskiego herbu Rawicz (1735-1817) z drugiego małżeństwa z Apolonią Halka-Ledóchowską herbu Szaława (1761-1795), wojewodzianką czernihowską. Jako kilkunastoletni chłopiec kształcił się w korpusie artylerii, uczestniczył w obronie Warszawy w 1794 r. Od 6 lipca 1798 r. nosił tytuł hrabiowski, nadany – jako dziedziczny – jego ojcu przez króla Prus Fryderyka Wilhelma III. Około 1800 r. studiować miał w Lipsku, choć nie udało się tego faktu potwierdzić źródłowo (możliwe, że był wolnym słuchaczem).

W 1803 r. otrzymał od ojca folwark Starzyce z Cekanowem, a w roku 1805 dobra ujezdzkie. Odtąd zapisał się trwale w dziejach regionu. W swych dobrach wprowadzał nowoczesne formy gospodarowania, poddanym zamieniał pańszczyznę na czynsz. Już ok. 1810 r. polecił wybudowanie – z myślą o bezpieczeństwie ukochanej żony Józefy – pałacu w Tomaszowie.

W kolejnych latach, już po kongresie wiedeńskim i ustanowieniu Królestwa Polskiego, postanowił przekształcić Tomaszów w osadę fabryczno-handlową. Był to przysłowiowy „strzał w dziesiątkę”, gdyż rudy żelaza okazały się być nie tak wydajnymi, jak się pod koniec XVIII wieku wydawało. Jak poetycko stwierdziła Emilia Topas-Bernsztajnowa, „*wkrótce też królestwo swawolnych nimf i boginek leśnych zajął poważny Merkury*”. W 1824 r. ze środków Antoniego Jana wybudowano nad Wolbórką pierwszą przędzalnię zwaną „Stara Filatura”, a po przeciwnej stronie browar i gorzelnię. Rok później z jego inicjatywy rozpoczęto budowę drugiej dużej przędzalni. Otrzymała ona nieco zagadkową nazwę „Batavia” (jest to dawna łacińska nazwa Holandii – oraz należącej kiedyś do Holendrów indonezyjskiej Dżakarty – ale też miasta Passau w Bawarii). Tomaszowską „Batavię” wydzierżawiono w 1827 r. Beniaminowi Huttmanowi i Franciszkowi Dantine, którzy zainstalowali tam maszyny i urządzenia przędzalnicze wyprodukowane w Belgii (wtedy jeszcze tworzącej z Holandią jedno państwo). Może tutaj więc leży związek obiektu z Niderlandami?

Początkowo sukienników sprowadzano do Antolina (nazwanego tak od imienia Antoniego przedmieścia Ujazdu – wówczas miasta), który jednak nie rozwinął się w większą osadę (z biegiem czasu wielu mieszkających tam tkaczy przeniosło się do Tomaszowa). Do Tomaszowa pierwsi osadnicy przybyli z Görlitz (dziś miasto podzielone granicą polsko-niemiecką; po polskiej stronie Zgorzelec) w 1822 r. Najczęściej osadnicy pochodzili z Saksonii, Śląska (w tym miast leżących od 1945 r. w granicach Polski), ale też odległej Badenii (jak jeden z przodków piszącego te słowa). Rozwój manufaktur w krajach niemieckich powodował pogorszenie sytuacji właścicieli małych warsztatów tkackich; nie mogąc skutecznie konkurować, chętnie szukali dla siebie miejsca na ziemiach polskich. Antoni hr. Ostrowski zorganizował nawet swego rodzaju agencję pośrednictwa pracy we Frankfurcie nad Menem. Tam też anonimowo wydał w 1830 r. broszurę *Privat-Mittheilungen in Betreff der zu Tomaszow Mazowiecki im Königreich Polen begonnenen grossen Ansiedlungen. Der industriellen Welt gewidmet und zugleich als Beantwortung auf verschiedene in dieser Beziehung geschehene Anfragen. Mit einer Reise-Karte*. Pamiątką tych czasów jest nazwa ul. Zgorzelickiej – dawniej Gierlickiej (od Görlitz); była też ul. Grinberska (od Grünberg – dzisiejszej Zielonej Góry), obecnie Grunwaldzka. Nowy ośrodek przyciągał także aktywnych gospodarzo Żydów. Antoni hr. Ostrowski mawiał, że „*mają rozum i pieniądze*”, opowiadał się za ich asymilacją i integracją ze społeczeństwem polskim.

Tomaszów od początku był więc ośrodkiem wielokulturowym. Na ulicach rozbrzmiewały różne języki – niemiecki, polski i jidysz. Mieszkańcy chodzili do różnych świątyń (niestety, przeniesiony ze wsi Tobiasze kościół katolicki pw. św. Wacława przy ul. Wieczność – dziś Słowackiego – nie przetrwał do naszych czasów, zaś najstarszy kościół ewangelicki pw. św. Trójcy przy Rynku św. Józefa – dziś pl. Kościuszki – od lat jest nieczynny), a zanim owe świątynie wybudowano – nabożeństwa odprawiano w pałacowej kaplicy. Zmarłych chowano na cmentarzach wyznaczonych

dla poszczególnych wyznań. Także kontrakty wieczysto-dzierżawne podpisywano na gotowych blankietach wydrukowanych po polsku lub niemiecku - w zależności od ojczystego języka danej osoby. Początkowo jednak Antoni hr. Ostrowski, nie chcąc tracić posiadanych przywilejów, sprzeciwiał się nadaniu osadzie praw miejskich. Na jego wyraźne życzenie 5 maja 1824 r. Tomaszów uzyskał od rządu status osady handlowo-przemysłowej. Na tym tle zaznaczył się spór hr. Ostrowskiego z prezesem Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmundem Rembieleńskim. Dopiero zmiana prawa wobec osad fabrycznych spowodowała, iż począwszy od 1828 r. Antoni podjął intensywne starania celem uzyskania praw miejskich dla Tomaszowa. 6 lipca 1830 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w imieniu cesarza Rosji Mikołaja I nadała Tomaszowowi prawa miasta prywatnego. Wprowadzono odtąd nazwę „Tomaszów Mazowiecki” (ponieważ wchodził w skład ówczesnego województwa mazowieckiego) dla odróżnienia od innych miejscowości o podobnej nazwie. Do wybuchu powstania listopadowego miasto intensywnie się rozwijało. Aktywność gospodarcza hr. Ostrowskiego spotkała się z uznaniem Stanisława Staszica i księcia Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego.

Antoni hr. Ostrowski aktywnie uczestniczył w życiu politycznym. Nic w tym dziwnego, biorąc pod uwagę działalność ojca Tomasza, którego zawsze szczerze podziwiał. Ponoć już w wieku 10 lat przysłuchiwał się obradom Sejmu Wielkiego. Wśród jego wychowawców byli ks. Hugo Kołłątaj herbu Kotwica (1750-1812), Tadeusz Czacki herbu Świnka (1765-1813), ks. Jan Paweł Woronicz herbu Pawęża (1757-1829). W 1806 r. Antoni wstąpił do tajnego komitetu narodowego w Warszawie, a następnie gwardii honorowej przy Napoleonie, którego wojska wkroczyły na ziemie polskie zaboru pruskiego. Wkrótce musiał zaniechać służby wojskowej, przechodząc do służby cywilnej jako członek Izby Najwyższej Wojenno-Administracyjnej. W 1809 r. wybrany został posłem z powiatu brzezińskiego. W tym samym roku walczył w bitwie pod Raszynem. W Sejmie Księstwa Warszawskiego sympatyzował z opozycją. W 1812 r. wszedł w skład Rady Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego. Z biegiem czasu coraz bardziej krytycznie zapatrywał się na politykę Napoleona, opowiadał się jednak za dotrzymaniem mu wierności i jeszcze w 1813 r. wzywał do mobilizacji sił narodu w obronie Księstwa. Pod Lipskiem był świadkiem śmierci księcia Józefa Poniatowskiego w Elsterze.

Rok 1813 był dla Antoniego podwójnie tragiczny – 28 maja tegoż roku zmarła w Baden pod Wiedniem jego ukochana żona Józefa z Morskich. Jak wspominał, ból, jaki odczuwał w związku z tą osobistą stratą, w niewielkim tylko stopniu łagodziła świadomość, że w tym samym czasie na polach bitew ginęły tysiące żołnierzy.

Po ostatecznej klęsce Napoleona, podobnie jak ojciec w imię politycznego realizmu poparł działania księcia Adama Jerzego Czartoryskiego zmierzające do utworzenia Królestwa Polskiego. Otrzymał rosyjski Order św. Anny i Wielką Wstęgę przywróconego w Królestwie Polskim Orderu św. Stanisława, w 1819 r. został senatorem-kasztelanem. Sympatyzował z grupą liberalnych opozycjonistów, tzw. „kaliszan”. W czasie sądu sejmowego w 1828 r. oświadczył, że przynależność do Towarzystwa Patriotycznego nie może być uznane za zbrodnię stanu. Swoją postawą ściągnął na siebie gniew wielkiego księcia Konstantego, który praktycznie uwięził hrabiego w areszcie domowym w Warszawie, przez kilka miesięcy nie pozwalając mu na przyjazd do Tomaszowa. Po zatwierdzeniu wyroku sądu sejmowego udał się do Niemiec, Szwajcarii, Francji i Belgii. Wybuch powstania zastał go w Lipsku. 24 grudnia 1830 r. przybył do Warszawy.

W styczniu 1831 r. mianowany został generałem i dowódcą gwardii narodowej warszawskiej. Utracił to stanowisko po 15 sierpnia, kiedy to w Warszawie doszło do linczu na przetrzymywanych w areszcie osobach podejrzanych o szpiegostwo na rzecz Rosjan. Zarzucano wtedy Antoniemu brak wystarczająco energicznego działania. W tym samym roku uzyskał godność senatora-wojewody i na krótko objął urząd prezesa senatu. We wrześniu 1831 r., w obliczu klęski powstania zmuszony został opuścić kraj. Jako zwolennik detronizacji Mikołaja I jako króla Polski (czego inicjatorem był jego brat – marszałek Sejmu Władysław hr. Ostrowski – nie mógł liczyć na amnestię. W 1834 r.

został zaocznie skazany na śmierć przez powieszenie (wraz z ponad dwustu aktywnymi uczestnikami powstania – na szczęście będącymi poza zasięgiem carskiej zemsty). Dobra ujezdźkie zostały skonfiskowane, a od 1844 r. Tomaszów stał się miastem rządowym.

Antoni hr. Ostrowski nigdy już do Ojczyzny nie powrócił. Przez Podgórze, Brno, Drezno i Lipsk dotarł w marcu 1832 r. do Paryża. Mieszkał w Fontainebleau, Saint-Germain-en-Laye, a następnie w Wersalu, gdzie dopiero w 1833 r. dołączyła do niego żona z pięciorgiem nieletnich dzieci. Ostatecznie w 1844 r. kupił posiadłość Les Madères (dziś część miejscowości Vernou-sur-Brenne) koło Tours, ok. 230 km na południowy zachód od Paryża. Kontynuował działalność polityczną. Zaprzyjaźnił się z gen. Marie Josephem markizem de La Fayette (1757-1834), z którym połączyły go poglądy polityczne, jak również życzliwość bohatera Francji i Stanów Zjednoczonych wobec Polski i Polaków. Ostrowski zajmował centrowe stanowisko – między lewicą skupioną wokół Joachima Lelewela i prawicą skupioną wokół księcia Adama Czartoryskiego. Opowiadał się za zwołaniem sejmu na emigracji (było to możliwe przy zebraniu się quorum 33 posłów), do czego jednak nigdy nie doszło; przedstawiciele różnych opcji politycznych zaniechali, bo obawiali się, że zostaną przegłosowani przez przeciwników. W 1841 r. ufundował Bibliotekę Polską w Wersalu. Zmarł w Les Madères 4 grudnia 1845 r. (zob.: <https://www.muzeumtomaszow.pl/aktualnosci/4-grudnia-rocznica-smierci-antoniego-hr-ostrowskiego>) Kilkadziesiąt lat później jego zwłoki sprowadzono do rodzinnego majątku i pochowano w kościele w Ujeździe, gdzie spoczywała ukochana żona Józefa.

Antoni hr. Ostrowski był – jak określiła go prof. Elżbieta Wichrowska – „*homo scribens*”, człowiekiem piszącym. Pozostawił wiele listów, pamiętników, pism publicystycznych. Tylko część z nich wydał. Na uwagę zasługują *Pomysły o potrzebie reformy towarzyskiej w ogólności, a mianowicie co do Izraelitów w Polsce przez założyciela miasta Tomaszowa Mazowieckiego* (Paryż 1834) [<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/302782/edition/289664/content>] oraz *Żywot Tomasza Ostrowskiego ministra Rzeczypospolitej później prezesa senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz rys wypadków krajowych od 1763 r. do 1817* (t. I - Paryż 1836 [<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/302165/edition/289197/content>], t. II - Paryż 1840 [<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/304520/edition/291467/content>]). W tej ostatniej pracy Antoni dał rozległą panoramę wydarzeń przełomu XVIII i XIX wieku, niezwykle szczegółowo opisując zwłaszcza epokę napoleońską. Nie stronił przy tym od prezentowania własnych poglądów i opinii. Po blisko dwóch stuleciach zaskakują one nowoczesnością spojrzenia m.in. na stosunek Napoleona do sprawy polskiej, konieczność zniesienia różnic stanowych i przyznania wszystkim mieszkańcom tych samych praw, a nawet relacje polsko-ukraińskie.

Wiele tekstów Antoniego przeznaczonych było dla wąskiego kręgu rodzinnego. Są wśród nich osobiste dzienniki opisujące ostatnie chwile życia najbliższych – ojca Tomasza i żony Józefy.

Tylko część pamiętników została pośmiertnie opublikowana: Pamiętnik z czasów powstania listopadowego (wyd. K. i W. Rostoccy, Wrocław 1961), *Ten biedny Mickiewicz. Zapiski z początków towiańszczyzny* (opr. E. Wichrowska, Gdańsk 2006) oraz *Życie najlepszej żony opisane przez czulego jej małżonka dla kochanych dzieci i Dziennik moich uczuć, czyli elegia serca*, zamieszczone w tomie *Twoja śmierć. Początki dziennika intymnego w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku* (opr. E. Wichrowska, Warszawa 2012). Szczególny charakter ma *Życie najlepszej żony*. Pamiętniki stały się ratunkiem dla zrozpaczonego małżonka. Pragnął, aby pamięć o Józefie z Morskich przetrwała, szczególnie w sercach ich dzieci. Najmłodszy syn – Stanisław – w chwili śmierci matki miał zaledwie pół roku i nie mógł jej pamiętać osobiście. Dla samego Antoniego pisanie miało w tym przypadku charakter autoterapeutyczny, będąc jednocześnie kontynuacją korespondencji, którą prowadził z ukochaną żoną. Ten racjonalny polityk o nowoczesnych poglądach był zarazem wrażliwym, emocjonalnym człowiekiem, czułym mężem i ojcem.

Wiele tekstów, przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (zespół

Archiwum Ostrowskich z Ujazdu) i innych archiwach, czeka na opracowanie i szersze udostępnienie.

Antoni hr. Ostrowski był dwukrotnie żonaty. 15 grudnia 1805 r. w Bolestraszczykach koło Przemyśla zawarł związek małżeński z Józefą Zofią Karoliną Morską herbu Topór (1787-1813), córką Onufrego (1752-1789), kasztelana kamienieckiego, posła na Sejm Czteroletni, i Julii z Jordan-Rozwadowskich herbu Trąby. Z małżeństwa tego miał córkę Julię Olimpię (1807–1875), żonę malarza Piotra Michałowskiego herbu Jasieńczyk (1800-1855); synów Ignacego (1808–1809); Tomasza Antoniego (1810–1871), oficera w powstaniu listopadowym; Krystyna Piotra (1811-1882), poetę, dramaturgę, publicystę i tłumacza; Stanisława Kostkę Władysława (1812-1889), męża Heleny Julii Józefy ze Skrzyńskich herbu Zaremba (1826-1900), wiceprezesa Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, który w 1857 r. odkupił pałac, a w 1866 r. większą część dóbr ujezdzkich (samo miasto Tomaszów Mazowiecki było już z dóbr wyłączone).

Jako wdowiec, 5 marca 1821 r. w krakowskim Kościele Mariackim poślubił Antoninę Józefę Marię Kokoszka-Michałowską herbu Jasieńczyk (1799-1871), córkę Józefa (1767-1837), senatora Rzeczypospolitej Krakowskiej, i Tekli z Morsztynów herbu Leliwa (1780-1828). Z tego drugiego małżeństwa miał dziesięcioro dzieci: Antoniego (1822–1861), urzędnika Królestwa Polskiego; Ludwika (1823–1866); Józefę (1824–1851), Jadwigę (1826–1832), Matyldę (1827–1863), Kazimierza (1828–1891), Zbigniewa (1830–1832), Teresę (1831–1903), siostrę miłosierdzia w zakonie św. Wincentego à Paulo w Poznaniu; Tadeusza Leona (1834–1911), męża Ludwiki Kuczyńskiej herbu Ślepowron (1839-1906), oficera francuskiego, kawalera Legii Honorowej; Teklę (1837–1880), żonę Tadeusza Dzierżykraj-Morawskiego herbu Drogosław (Nałęcz) (1821-1888).

Ciekawostką jest podwójny związek rodzinny Antoniego hr. Ostrowskiego z malarzem Piotrem Michałowskim (1800-1855). W 1821 r. poślubił siostrę Piotra Michałowskiego – Antoninę, natomiast w 1831 r. córka A. hr. Ostrowskiego z pierwszego małżeństwa Julia Olimpia wyszła za tegoż Michałowskiego. W 1998 r. potomek Antoniego – prof. Jan Ostrowski wydał *Pięć studiów o Piotrze Michałowskim*.

Od 1995 r. Antoniego hr. Ostrowskiego (i jego ojca Tomasza) upamiętnia tablica umieszczona przy wejściu do Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim, które od 2007 r. oficjalnie nosi imię Antoniego. Co ciekawe, już wiosną 1945 r. krótko używano nazwy „Muzeum Regionalne im. Antoniego Ostrowskiego w Tomaszowie Mazowieckim” (mieściło się wówczas przy ul. św. Tekli 3), czego jedynym śladem są zachowane arkusze papieru listowego z firmowym nadrukiem. W 2010 r. portret Antoniego hr. Ostrowskiego znalazł się na srebrnej monecie lokalnej o nominale 180 tomaszy, wybitej z okazji 180. rocznicy nadania Tomaszowowi praw miejskich z inicjatywy Jana Woickiego i Leszka Klamy z Towarzystwa Przyjaciół Tomaszowa Mazowieckiego. Numizmaty według projektu Jana Woickiego wyemitował (pod patronatem Urzędu Miasta w Tomaszowie Mazowieckim) Karkonoski Dom Numizmatyczny w Jeleniej Górze, a wybiła je Mennica Czeska (Česká mincovna) w Jabloncu nad Nysą w nakładzie 150 egzemplarzy.

dr Daniel Warzocha

Bibliografia:

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, sygn. 1: *Monografia rodu Ostrowskich herbu Rawicz. Ze źródeł archiwalnych zebrana i ułożona przez Aleksandra Włodarskiego Starszego Adjunkta Archiwum Głównego, wydana staraniem Hr. Juljusza Ostrowskiego w Warszawie 1899* (rękopis).

Czubaty J., *Ci, których śmierć pozazdrościła Ojczyźnie. Obraz żołnierskiej śmierci w epoce napoleońskiej*, „Mówią Wieki” 2020, nr 2.

Kita J., *Rola Rawitów Ostrowskich w rozwoju Tomaszowa Mazowieckiego w XIX i XX w.*, [w:] *Karty z dziejów Tomaszowa Mazowieckiego. W 100. rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę oraz 230-lecie powstania miasta*, red. A. Wróbel, D. Warzocha, Tomaszów Mazowiecki 2018.

Kotewicz R., *Antoni Ostrowski 1782-1845. Ziemianin – przemysłowiec – założyciel Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 1995.

Kotewicz R., *Ród Ostrowskich w dziejach Tomaszowa i Rzeczypospolitej*, Tomaszów Mazowiecki 1991.

Ledóchowski J., *Antoni Ostrowski. Usque ad finem*, Paryż 1859, <https://polona.pl/item/antoni-ostrowski-usque-ad-finem.NzAwNzM0NjQ/0/#item> [dostęp: 17.03.2020]

Le logis des Madères, <http://www.vernou-sur-brenne.fr/fr/information/15779/le-logis-maderes> [dostęp: 17.03.2020]

Minakowski M.J., *Genealogia potomków Sejmu Wielkiego*, <http://www.sejm-wielki.pl/b/lu.19329> [dostęp: 17.03.2020]

[Ostrowski A. hr.], *Żywot Tomasza Ostrowskiego, ministra Rzeczypospolitej później prezesa Senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz rys wypadków krajowych od 1763 r. do 1817 r. przez autora Pomysłów o potrzebie reformy towarzyskiej*, t. I, Paryż 1836; t. II, Paryż 1840.

Pampuch J., *Mincerze biją tomasze*, „Tomaszowski Informator Tygodniowy” 2010, nr 20, <http://www.katalogmonet.pl/Newsy-numizmatyczne/atom/Strona-272> [dostęp: 17.03.2020]

Topas-Bernsztajnowa E., *Tomaszów Rawski, miasto fabryczne*, „Ateneum” 1898, t. IV, z. 1 <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/409994/display/PDF> [dostęp: 17.03.2020]

Zajewski W., *Ostrowski Antoni Jan h. Rawicz (1782-1845)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-jan-ostrowski> [dostęp: 17.03.2020]